

Марія ЛЮЗНЯК

ПОШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ ТОВАРИСТВОМ "ПРОСВІТА" НА ЛЕМКІВЩИНІ У 30-х РОКАХ ХХ ст.

Одним з важливих завдань історичної науки є якомога детальніше вивчення історії української книжності¹. Багато у творенні й поширенні книги зробило громадське товариство "Просвіта", яке виникло у Львові 8 грудня 1868 р. Його творці ставили завданням працювати для народу, бо вірили, що тільки ця праця "може створити з простої селянської маси націю"². У 70-х роках ХХ ст. відділи "Просвіти" з'явилися в повітових містечках і селах Галичини. З часом її діяльність поширилася на інші терени України³.

Мета даного повідомлення – ввести до наукового обігу дотепер ще не опубліковані матеріали фонду 122 (Товариство "Просвіта") відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України) про діяльність Лемківської комісії при львівському товаристві "Просвіта", яка займалася поширенням української книги на Лемківщині. Певну увагу цій темі уже приділено Аллою Середяк⁴.

Лемківська комісія при Товаристві "Просвіта" у Львові була створена в 1911 р. Як вказує А. Середяк, помітно розповсюдити свій вплив на Карпатський регіон "Просвіта" змогла лише від 1932 до 1936 р. На думку дослідниці за цей час "комісія зробила великий внесок у ліквідацію масової неграмотності українського населення, підвищення його національної свідомості"⁵. Згадані матеріали ЛНБ НАН України припадають саме на ці роки.

Як свідчить складений без підпису в 1932 р. у Львові документ під назвою "Сучасний стан Лемківщини під оглядом української національної свідомості"⁶, у лемківських селах Кроснянського повіту майже не було української свідомості й систематичної "освітляючої" праці⁷, тільки на північ від Кросна можна зустріти "наші свідомі одиниці. На 20 лемківських громад тільки 2 українські – Береги і Поляни, зате на самій західній смузі нашої етнографічної території, себто на Новосадеччині, на 35 наших громад – вчисляючи в те і 4 села, повіт Новий Торг, ніодно не є православне. Там є 14 кооператив, що належать до Р. С. У. К. Є кілька читалень "Просвіти", майже в кожному селі є свідомі українці, а навіть є

¹ Ківишар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). Київ, 1996. С. 3.

² Мудрий В. Роля "Просвіти" в українському житті. З приводу 60-ліття "Просвіти". Львів, 1928. С. 4.

³ Ковба Ж. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. (До 125-річчя з дня заснування). Дрогобич, 1993. С. 6.

⁴ Середяк А. Діяльність товариства "Просвіта" в 1929–1939 рр. // Нарис історії "Просвіти". Львів; Краків; Париж, 1993. С. 59.

⁵ Там само. С. 6.

⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 122 (Товариство "Просвіта"), оп. 1.1, спр. 1, с. 2.

⁷ Там само. С. 3.

цілі села українські, як Складисте, Угрин, Лосе, Гостова Велика. Там, правда, найбільш активні москвофіли [...]. З наших сіл найрухливіше село Лосе"⁸. Зважаючи на це, пропонувалося серед інших заходів у вихованні національної свідомості брати до уваги той факт, що "коли лемки будуть про них (різного роду події. – М. Л.) знати не на підставі коментарів – чужих, а з наших українських часописів, [...] коли поширяться більше, ніж досі, українська преса на Лемківщині"⁹, тоді Лемківщина стане українською й масово маніфестуватиме свій патріотизм, "навчаючи всіх нас (місцеве лемківське населення. – М. Л.) чинної любові батьківщини [...]. Всі ми знаємо, що лемко незвичайний консерватист і що тільки завдяки тому ж консерватизмові збереглася – нам досі область, тож маючи на увазі, пристосовуймо там відповідну тактику, а взагалі приготуємося на довгу, на немалі десятки літ, розложену організаційну працю на Лемківщині, коли бажаємо її бачити всю свідомо українською. Звернім теж пильнішу, ніж досі, увагу на емігрантів Лемківщини, головню на емігрантів в Америці, тямлячи, що не раз десятки літ праці не змогли зробити на Лемківщині того, що зробив один лист емігранта лемка до свого кривого. На Лемківщині – всі вістки від еміграції поширюються масово і там кожний признається до обов'язку йти в громадських справах за порадою та за бажанням братів із-за моря, отже, українці-лемки в Америці можуть для розбудження національної свідомості Лемківщини зробити дуже багато, якби їх громадські змагання скерувати теж в тім напрямку"¹⁰.

Ще один документ без дати, що зберігається у фонді Товариства "Просвіта", торкається умов організації видавничої діяльності на Лемківщині; тут, зокрема, вказується, що видавнича "кооператива видавала би книжки популярні, спеціально призначені для Лемківщини". Через це "справою кооперативи слід заінтересувати весь загаль українського громадянства, в першій мірі провести пропаганду, щоби в члени кооперативи вступали всі Українбанки в краю, читальні "Просвіти", різного рода кооперативи і більші приватні підприємства. Фонди кооперативи мусять все бути підсилювані більшими одноразовими допомогами, як теж допомогами із приватних та громадських збірок, навіть шляхом загального оподаткування. Фактично керівництво тайне кооперативою лежало би в руках людей, які розуміються на освітній праці та які дотеперішньою своєю працею причинилися над відродженням Лемківщини"¹¹. Для громадян, які не вмiли читати українською, пропонувалося видавати спеціальний кварталник, "писаний латинкою"¹².

У результаті проведеної Лемківською комісією "Просвіти" роботи, лемківське населення Карпат безкоштовно отримувало такі періодичні видання, як "Неділя", "Мета", "Сільський господар", "Світ дитини", "Дзвіночок". Крім періодичних видань, у регіон безкоштовно надсилалася література від "Ревізійної спілки українських кооперативів", видавництва "Народна справа"¹³. Надходили пожертви книжками і з-за кордону. Так, Євген Вировий у листопаді 1933 р. писав "у справі книжок для

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 6.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Оп. 2.2, спр. 1, с. 1.

¹² Там само.

¹³ *Середяк А.* Діяльність товариства... С. 60.

Лемківської комісії": "Дуже радо передам відповідні книжечки з тих видань, що я маю. При цьому прикладаю копію листа до Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка з проханням передати 15–20 примірників Кобзаря. Якщо треба цього Кобзаря більше, прошу мене повідомити. Звертаю лише увагу, що він в кількох місцях (Гайдамаки) сконфіскований і через те наперед треба з кожного примірника сконфісковані місця видалити. Дуже прошу надіслати мені один примірник видаваного Просвітою Показчика дозволених до вжитку в школах і заборонених у вас українських книжок, щоб я міг цим керуватися, одбираючи книжки для Лемківської комісії. Збирання тут книжок і пересилку їх до Лемківської комісії перебирає на себе Гурток Старших Пластунок "Україна" і справу цю, також щодо моїх видань, я передав провідниці Гуртка п. Н. Козицькій. Кошти пересилки заплатить Лемківська комісія. Список зібраних і висланих Вам книжок надішле Гурток окремо"¹⁴.

Листування між Лемківською комісією та редакторами і відповідальними працівниками різного роду видавничих інстанцій проливає світло на непрості умови поширення української книжки на Лемківщині, на формування книжкового репертуару різними людьми, свідчить про турботу фахівців і нефахівців книжкової справи про те, щоб книга все ж знайшла в умовах неписьменності свого читача. Так, "Діло" у квітні 1933 р. запропонувало Лемківській комісії для поширення такі видання: "Спогади Є. Чикаленка у трьох томах, праці Левенського, Белея, Ол. Кониського, Возняка"¹⁵. Кооператив з обмеженою відповідальністю "Дружина", що діяв у Львові, зазначав, приміром, у квітні 1933 р., що книжки, які він має на складі, "своїм популярним змістом і способом писання не надаються до народних бібліотек, призначених для мало освічених лемків"¹⁶. Однак вже в наступному листі цієї ж організації від 20 травня 1933 р. до Головного відділу Товариства "Просвіта" у Львові для Лемківської комісії пропонувалися такі чотири книги: "В. Липинського "Релігія і церква" та "Хам і Яфет" і Д. Державника "Катихизм української державности" (т. II) та "Універсалізм у хліборобській ідеології"¹⁷.

Серед листування між Лемківською комісією та потенційними організаторами збору книг для лемків відклався лист від гуртка старших пластунок "Україна" у Празі, написаний у грудні 1933 р. Він інформує про надіслання Лемківській комісії двох пачок книжок, що їх "пожертвували п. Євген Вировий 685 примірників[...] та музей Визвольної боротьби України з свого дублікатного фонду 174 видань"¹⁸. Серед цих книг було чимало науково-популярних за змістом видань, приміром: "Серед рідної природи", "Як вибирати коня", "Кооперація на селі", "Дещо про заразливі недуги", "Про тифи", "Розмови про недуги та здоров'я", "Чужинці про українську справу", "З культурного життя України"¹⁹.

Не стояло остронь проблем поширення української книги на Лемківщині видавництво "Народна справа", яке в листопаді 1933 р. виділило 50 книжок²⁰. А

¹⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 122, оп. 4, спр. 4.2, с. 6.

¹⁵ Там само. С. 2.

¹⁶ Там само. С. 3.

¹⁷ Там само. С. 4.

¹⁸ Там само. С. 7.

¹⁹ Там само. Оп. 4, спр. 4.2, с. 8.

²⁰ Там само. С. 14.

Краєве товариство господарське "Сільський господар" у квітні 1933 р. запропонувало "до розпорядимости Лемківської комісії" у жовтні 1933 р. "1100 календарів "Сільського господаря" р. 1930, 1100 прим. Введення в національну економію, 3350 Як вибирати коня, 4233 Наука рамкового вулика, 200 Яка буде завтра погода, 70 Як доглядати ліс, 38 Наука про народне господарство, 23 За хліборобську справу, 100 Як приноровляти помічні погної, 10000 часопису "Сільський господар" ріжних чисел за роки 1929/32, 170 прим. часопису "Український пасічник" різних чисел за роки 1929/31"²¹.

У березні 1933 р. Лемківська комісія зверталася до Марійського товариства молоді з проханням допомогти "загибаючій вітці" українського народу – лемкам, "бо страшна економічна скрута, москвофільсько-православна деморалізація відібрали Лемківщині всіляку змогу подбати про свою книжку"²². Цього ж місяця було надіслано листи за кордон до редакції "Америки" та товариства "Провидіння" такого змісту: "Як Вам може відомо, найбідніша полоса нашого краю – зубожіла Лемківщина стала тереном насильної русифікації, переширлювання здеправованого й варшавського православ'я. Коли ми нинішнім письмом звертаємося до Вас, то робимо це у найглибшому переконанні, що поспішите нам з матеріальною допомогою для рятування найдалше на захід висуненого українського бастиону. Ми вислали вже зі збірки в краю біля 4000 книжок, придбали для Лемківщини вище 6000 прим. часописів та помагаємо по змозі біднішим ученикам з Лемківщини у середніх українських школах. Жде нас, одначе, ще велика праця релігійно-обрядова, національно-освітня й економічна. Віримо, що потребу та вагу цієї акції оборони Лемківщини признаете за конечну і Ви за океаном та поспішите нам з моральною та матеріальною допомогою"²³. Дирекцію Центросоюзу у Львові члени Лемківської комісії у квітні цього ж року просили придбати сільськогосподарські книжки для розповсюдження на Лемківщині²⁴.

Розуміючи, що для сформування серед українців Лемківщини національної свідомості шляхом поширення українських книжок не досить читалень "Просвіти", Лемківська комісія вважала за потрібне організувати бібліотеки-випозичальні під опікою місцевих парохів. Так, звертаючись до отця О. Плешкевича в Маластові, представники Лемківської комісії просили його прийняти бібліотеку з метою "випозичування книжок одиницям і осередкам, які ці книжки найбільше потребують"²⁵.

Книжки й періодичні видання як дарунок розсилалися на Лемківщину під різними приводами. В одній із супровідних листівок від 6 березня 1933 р. говорилося: "Коли нині перед Вами перша пачка дарових книжок, яка прилетіла до Вас, наче ластівка, що звіщає весну відродження Лемківщини й її крашу долю, прохаємо віднести до неї щиро й дбайливо. Нехай вона відвідає можливо найбільше рідних стріх, нехай своїм співом несе слова науки й розради. Нехай освідомлює широкі круги бідного й забутого брата. Та ця книжка і часопис, які суспільність жертвувала для добра Лемківщини, прийшли не даром, за них заплавила вона своєю кєрвавицею.

²¹ Там само. С. 20.

²² Там само. С. 9.

²³ Там само. С. 5.

²⁴ Там само. С. 15.

²⁵ Там само. С. 11.

Для того нехай книжці не станеться ніяка кривда, бо чи вона буде за скоро знищена, чи буде без ужитку на чийсь полиці, не сповнюючи свого завдання, це все буде великою кривдою, зробленою не тільки книжці, але й усьому народові. Тому пригорніть цю першу книжку, загрійте до неї меншого брата, дбайте про її цілість, як про щось Вам найдорожче, і тямте про те, що жертводавці, віддаючи через нас у Ваші руки книжку, наклали на нас і на Вас моральну відповідальність за її найкраще використання²⁶.

За надіслані Лемківській комісії даровані книжки її представники розсилали листи з подяками наступного змісту: "Лемківська комісія пересилає Вам щиро подяку за Вашу велику жертву у формі книжок, які безумовно сповнять свою місію у ділі національного освідомлення нашої дорогої, але злиднями і чужими впливами прибитої Лемківщини. Вдячна Вам комісія і за розуміння Вами її акції під сучасну хвилю. Це вливає в нею віру, що при допомозі важкої просвітницької праці наш лемко відродиться й стане здоровою та творчою клітиною народнього організму"²⁷.

Зацікавлення місцевого населення книжками та пресою, надісланими членами Лемківської комісії, безумовно, мало місце. Про це свідчить лист з села Команьчі, датований 19 травня 1933 р., в якому говорилося про те, що члени місцевої "Просвіти" просили в неї для користування "мандрівну" бібліотеку, яка містила видання на сільськогосподарські теми. Відсилаючи цю бібліотеку, представники Лемківської комісії повідомляли, що вона коштує 52 злотих і що при "випозичуванню книжок" слід дотримуватися певних правил, зокрема, книжки належало позичати передовсім членам читальні і то тільки по одній; користуватися бібліотекою дозволялося шість місяців, після чого потрібно було повернути її до Львова з довідкою про те, скільки прочитано книжок²⁸.

У червні 1933 р. багатьом видавцям та редакторам була надіслана відозва, в якій підкреслювалося, що через спланований наступ на Лемківщину, що має метою нищення національної свідомості українського населення західних окраїн, "українська нація мусить прикласти усіх зусиль, щоб з тої боротьби вийти переможцем"²⁹; а тому одним з найважливіших завдань "не лише хвилі, але й будучности є виховання і розбудження національної свідомости через поширення української національної книжки на Лемківщині"³⁰.

Однією з форм поширення української книжки була і так звана "мандрівна бібліотека". До цієї справи залучалися люди різних фахів. Так, у листопаді 1933 р. адвокат Василь Скрипник з Грибова повідомляв Головну Управу Товариства "Просвіта" про те, що отримав мандрівну бібліотеку серії "М", вислану на його адресу, а разом і ключ від бібліотечної скриньки³¹.

Священики як найбільш свідомою частиною населення теж допомагали поширювати українські книжки на Лемківщині. Серед документів і матеріалів Лемківської

²⁶ Там само. С. 12.

²⁷ Там само. С. 23.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. С. 41.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. Оп. 4, спр. 4.1, с. 23.

комісії при товаристві "Просвіта" збереглося доволі велике листування між членами комісії і місцевими парохами. Так, у квітні 1933 р. члени Лемківської комісії повідомляли в село Гладишів о. А. Злупкові наступну інформацію: "подаємо до відома, що незабаром отримаєте першу пересилку зложеною з календарів "Сільського господаря", "Червоної калини" й кілька примірників української католицької преси. Календарі призначені для загального вжитку населення, а часописи просимо розділити, як самі будете вважати за найдоцільніше. Точні адреси тих, що одержують даровий часопис, просимо пересилати на руки Лемківської комісії"³². В іншому листі до невстановленого священика у червні цього ж року говорилося про те, що книжки, які надсилаються, призначені для центрів пропаганди католицької акції і серед них знаходяться "Дзвіночок", "Світ дитини", "Народна справа", "Мета", "Наш прапор" "для дарового розділу поміж тих, що бажають і надаліше отримувати ті часописи. Адреси наділених та охочих стати даровими передплатниками або по зниженій ціні просимо надіслати до Лемківської комісії. Ми не кладемо ніякої границі щодо кількості дарових і півдарових передплатників, бо маємо надію, що число передплатників не перевищить трьох соток, на що ми є приготовані"³³. А парохів села Ванівці о. М. Цолті в січні 1934 р. члени Лемківської комісії пересилали на його прохання одну мандрівну бібліотеку з 55 книжок серії "Т". Вони просили також повідомити, "які вражіння роблять на читача книжки, чи їм подобаються і які книжки подобаються найбільше"³⁴.

Найкращим підсумком даного повідомлення можуть служити два звіти Лемківської комісії при Товаристві "Просвіта" – за періоди від 13 грудня 1932 р. до 25 грудня 1933 р.³⁵ та від 13 грудня 1932 р. до 1 серпня 1934 р.³⁶ З першого звіту видно, що найкраще акцію поширення української книжки на Лемківщині з метою формування національної свідомості місцевого населення розгорнули працівники "Сільського господаря", "бо ця установа передала 3114 книжок, яких вартість обчислено на 120000 злотих, та й 10000 прим. часопису сільськогосподарського змісту". На Лемківщину було надіслано чотирнадцять "мандрівних бібліотек", вартість кожної з яких становила 25000 злотих³⁷.

У другому звіті подавалися відомості про створення Лемківської комісії та її членів. Вона була створена 1 листопада 1911, а відновила свою діяльність 13 грудня 1932 р. До її складу входили: д-р Маркіян Дзерович, д-р Іван Брик, д-р Іван Гиж, інсп. Антін Гаврилко, проф. Володимир Зубрицький, дир. Семен Магальяс, інсп. Макс Брилинський, уряд. Володимир Кобів та ін.³⁸ Зазначено, що протягом звітного періоду на Лемківщині розповсюджувались "тільки такі книжки й газети, які могли поширити освіту й культуру лемків, дати їм змогу поліпшити свій господарський стан на гігієнічні умови, які там є ще дуже примітивні, охоронити їх перед

³² Там само. Оп. 4, спр. 4.3, с. 16.

³³ Там само. С. 22.

³⁴ Там само. С. 64.

³⁵ Там само. Оп. 3.1, спр. 1, 3 с.

³⁶ Там само. Оп. 15, спр. 1, 2 с.

³⁷ Там само. Оп. 3.1, спр. 1, с. 2.

³⁸ Там само. Оп. 15. спр. 1, с. 2.

шкідливою комуністичною і православною агітацією³⁹. Лемківська комісія слідкувала також за тим, щоби "праця в читальнях "Просвіти" була легальна і під кожним оглядом відповідала вимогам статуту та нового закону про товариство. Філії "Просвіти" і відпоручники Централі та Філій діставали поручення, щоби усунути з лемківських читалень усі сконфісковані книжки та слідкувати за тим, щоби не було у них ніякої антидержавної агітації, яка могла би наразити читальні "Просвіти на евентуальне розв'язання"⁴⁰.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. С. 2 зв.